

S. Varga Pál

Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Az idő szerepe Az ember tragédiájában

Aligha kell bizonyítani, hogy az időnek kulcsszerepe van Az ember tragédiájában; elég, ha Ádám harmadik színben tett kijelentésére gondolunk: „Arasznyi lét, mi sietésre int”.¹ Az alábbi elemzés abból indul ki, hogy a Tragédia – amint azt Bécsy Tamás egykoron kimutatta – kétszintes dráma, s azt kívánja bemutatni, hogy a két szint idődimenziója más és más, s az idő szerepének ugyanúgy e két dimenzió találkozása a lényege, mint ahogy a cselekménynek a két szint (Bécsy Tamás kifejezésével) „egymásbanlevése”, kölcsönhatása (Bécsy, 1973).

A felső szint idődimenziója

A felső szint idődimenziója elvileg nem írható le a mérhető idő fogalmaival; erről leginkább Mihály arkangyal szavai tanúskodnak, aki szerint az Úr „az örökké változandót, / S a változatlant” egyesíti, „Végtelent és időt alkotva”, vagyis az időt, akárcsak a végtelen mindenséget, az Úr alkotta. Az Úr már első mondatában a teremtett mindenségről és az abban érvényesülő időről beszél: „Be van fejezve a nagy mű, igen. / A gép forog, az alkotó pihen. / Év-millióig eljár tengelyén, / Mig egy kerékfogát ujítani kell.” (Az „évmilliók”-at ne feledjük, mert az alsó szint ideje szempontjából még jelentősége lesz.) Lucifernek válaszolva az Úr „végtelen idő”-ről beszél: „Én végtelen időtől tervezem / S már bennem élt, mi mostan létesült.” Ádám saját arasznyi létét állítja szembe az „öröklét”-tel, mely Lucifer – s persze a szellemlények – tulajdona: „Előtted egy öröklét van kítárva”.

Az alsó szint idődimenziója

Az alsó szint idődimenziójának kulcsfogalma a végesség. Lényeges, hogy Madách művében a halál, a mulandóság nem a bűnbeesés következménye, mint a *Bibliában*.

A bibliai teremtéstörténetben Isten csak a tudás fájától tiltja el az első emberpárt, ami azt jelenti, hogy az örök élet fájának gyümölcseire csak feltételesen vonatkozik a tilalom – Ádám és Éva csak akkor nem ehet az élet fájáról, ha megszegi a tudás fájára vonatkozó parancsot: „A kert minden fájáról szabadon ehetsz, de a jó és rossz tudásának fájáról nem ehetsz, mert ha eszel róla, meg kell halnod.” Az Úr ezért tiltja el az első emberpárt az örök élet fájától is, melyről a parancs megtartása esetén szakíthatott volna: „Íme az ember olyanná lett, mint miközülünk egy; tudja, mi a jó, és mi a rossz. Most azért, hogy ne nyújthassa ki kezét, és ne szakíthasson az élet fájáról is, hogy egyék, és örök életet éljen, kiüzte az Úristen az Éden kertjéből.” Madách alapjaiban változtatta meg a bibliai

történetet azzal, hogy az Úr a két fát eleve Lucifernek adja, a vele folytatott vita lezárásaként. Ezzel mind a tudás, mind az örök élet ígérete az ördögi csábítás eszközévé válik; itt nemcsak a jónak és rossznak tudása, de az örök élet is isteni attribútum, így a két ígéret együttesen kínálja fel a lehetőséget az első emberpárnak, hogy „eritis, sicut deus”: olyanokká lesztek, mint isten.

Madáchnál nyilvánvaló, hogy az Úr eleve végesnek teremtette a földet, a rajta élőket, az emberrel együtt – s ennek a teremtés isteni koncepciójában nincs alternatívája. Összhangban van ezzel, amit az Angyalok kara az első színben mond: „Ott születendő világok, / Itt enyészők koporsója”. A „születendő és enyésző világok” dinamikája nyilván a Földre is vonatkozik. Ami Lucifer ígéreteit illeti, az első fa kapcsán ő is beszél jó és rossz tudásáról, de már ennek jelentése is különbözik a bibliai toposztól; ha a sátán szerint a gondolat, a nagykorúság tenné lehetővé, hogy Ádám választhasson jó és rossz között, jó és rossz itt nem az abszolút isteni tudás attribútumai, hanem a földi lét kategóriái. Ami ebben az ígéretben istenkísértés, az éppen maga a nagykorúság; ez nemcsak arra vezetné Ádámot, hogy válasszon jó és rossz között, hanem arra is, hogy maga intézze sorsát, ami felmentené őt a gondviselés alól – saját maga istenévé tenné (ahogy maga Ádám mondja a 3. szín elején: „Ön magam levék / Enistenemmé”). A tudás fájának legfontosabb hozadéka ugyanakkor nem a jó és a rossz megkülönböztetésének képessége, még csak nem is az Istentől való függetlenedés, hanem a halandóság tudása, amely eleddig csak Isten, illetve a felső szint alakjainak volt birtokában; az ember egész életét e tudás hiányában élné, egészen haláláig. Ahogyan Lucifer fogalmaz, „trágyaféregül tán jobb neked / Tenyészni kis körödnek lágy öleiben, / S tudás nélkül elfogyni életeddel”. Az Úr tehát úgy „árjadoztat boldogságot” „A testet öntudatra hozva” (mint Rafael főangyal mondja), hogy ez az öntudat nem tartalmazza a halál tudását; ezért jogos Lucifer részéről, hogy – a lényeket tekintve – állathoz hasonítja az embert.

Ami a véges földi lét időléptékeit illeti, amint azt Waldapfel József megállapította, Madách Charles Fourier, a 19. század elejének francia filozófusa nyomán alakította ki (Waldapfel, 1965). Kicsit hosszabban idézve Waldapfel összefoglalását, Fourier az alábbi módon írta le, illetve képzelte el az ember földi pályafutását:

„Az első emberektől a civilizáció idejéig Fourier szerint ötezer év telt el. A civilizáció erkölcsi-társadalmi szempontból a mélypontot jelenti. Az egész addigi időhöz képest annak sokszorosára, 72 ezer évre teszi az ahhoz képest egészében sokkal jobb kollektív társadalom idejét; a fölfelé haladó első 36 ezer évet a tökéletes, éppen az öntudatosság folytán az édeninél is sokkalta külön egyetemes boldogság, a harmónia uralma követi majd”; ennek a tökéletes harmóniának a kereteit a falanszterek biztosítják. „Az emberiség pusztulását Fourier szerint [...] a társadalmi fejlődés eredményeinek teljes megsemmisülése, az emberiség testi-szellemi-erkölcsi elkorcsosulása előzi meg.” (Waldapfel, 1965. 388.)

Fourier „négyezer évre teszi a végső hanyatlásnak ezt a végínség, a föld kihülése folytán bekövetkező időszakát” (akárcsak Madách) (Waldapfel, 1965. 390.).

Összegezve, az emberiség teljes életideje 81 ezer év, amelyből az első ötezer az emberiség megjelenését és a civilizáció korát jelenti, a következő 36 ezer év a felemelkedés kora, újabb 36 ezer évre terjed ki „az öntudatosság folytán az édeninél is sokkalta külön egyetemes boldogság, a harmónia uralma”, amely után a természeti okokból bekövetkező hanyatlás, amely a tökéletes társadalmat is megsemmisíti, újabb 4 ezer évig tart majd.

A *Tragédia* evilági időléptékei nagy vonalakban Fourier beosztását követik. Ha Lucifer az utolsó történelmi színben, a londoniban azzal gúnyolódik a bűnbeesést bemutató báb-játék láttán, hogy „Csak szép dolog, kinek olyan szerep / Jutott, hogy még hat ezred év után is / Mulat felette a vig ifjuság”, az eltérés nem lényeges Fourier öt ezredévéhez

képeket. A döntő különbség abban mutatkozik, hogy Madáchnál hiányzik az a kétszer 36 ezer év, amely a civilizáció és a hanyatlás közé esik.

A falansztert, amely Fourier-nél a tökéletes társadalom intézményes alapja, Madách nagy lendülettel a hanyatló korszakba helyezi át. Érvelhetnénk azzal, hogy a tökéletes társadalom korát Lucifer önkényesen átugorja, nehogy Ádám céljai – mégoly mulandó – megvalósulását láthassa, s teljes borzalmában élhesse át azt, amit majd az eszkimó-színben tapasztal. Csakhogy a civilizáció hatezer éves korszakát lezáró londoni szín és a hanyatlás kezdetét bemutató falanszter-szín között nincs nagyobb időbeli hézag, mint a korábbi színek között. Ha Lucifer a hon fogalmát idejétmúltnak minősíti, s megjegyzi, hogy „Most már egész föld a széles haza”, Ádám pedig sajnálatát fejezi ki a haza fogalmának elmúltán, ezt még magyarázhatnánk az álmokat elrendező Lucifer önkényével; a Tudós monológjaiból azonban nyilvánvalóvá válik, hogy magát a falanszter intézményét a természeti katasztrófa fenyegetése hívta életre – tudniillik a falanszter alapját képező nagy eszme a „megélhetés”. A tudós a pazarló múltat a takarékos jellel állítja szembe – egyetlen szava sincs arról, hogy a kettő között lett volna valamiféle eszményi korszak, amelyben harmónia uralkodott; érvelése múlt és jelen diametris ellentétén alapul.

A Föld és az első ember életidejének végességét összeköti az a körülmény, hogy Ádám a Földdel együtt öregszik. Erre az egyiptomi, a konstantinápolyi, a londoni, a falanszter-és az eszkimó színben találunk utalást. A negyedik szín elején „ÁDÁM mint PHÁRAÓ, fiatalon, trónon ülve” jelenik meg, a konstantinápolyi szín elején „erődús férfikorban” van, a londoni színben „élemedett [előrehaladott korú] férfiú”, az ürbe már „mint öreg” repül, az eszkimó-szín elején pedig már „mint egészen megtört aggastyán, bot mellett jó lefelé a hegyekről”. Okkal feltételezhetjük, hogy az idő múlása azokban a színekben is Ádám korosodásával jár, amelyek ezt külön nem jelzik.

A két idődimenzió találkozása

A két szint idődimenziójának találkozását az örök élet fája határozza meg – pontosabban az a kettősség, hogy Ádám egész földi pályafutása során rabja marad az örök élet ígéretének, miközben nem tud elszakadni az éden harmóniájának emlékeitől. Könnyű belátni, hogy az egyiptomi színben az el nem nyert örök életet kívánja pótolni a piramis építésével: mint mondja, a piramis „évezredekre hirdeti nevem. / Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse”, s nem kis kevélységgel hozzáfűzi: „Erősebb lett az ember, mint az isten”. Lucifer persze okkal figyelmezteti, hogy a véges időben „pár ezredév” és egy perc egyre megy: „Hát hogyha egykor átlátod magad, / Hogy a dicsőség percnyi dőre játék?” Ádám tiltakozik: „Az nem lehet”. Az örök dicsőség vágyát azonban nem Lucifer érvelése írja felül, hanem az éden-nosztalgia; mikor Lucifer maliciózan azt kérdezi tőle, hogy „boldog vagy-é / E képzeletben?” (tudniillik abban, hogy „erősebb lett az ember, mint az isten”), Ádám így válaszol: „Nem én. Ürt érzek, mondhatatlan ürt. / De mindegy, hisz nem boldogságot esdtem, / Dicsőséget csak, s az megnyílt előttem.” Az ürt természetesen az édenkert emlékeit idéző Éva tölti ki, s ez meghatározza Ádám döntését: dicsőség helyett immár boldogságra vágyik. Éva azonban a rabszolgák minden jajszávára összerezzen, s így nem tudja megadni a fáraónak azt a boldogságot, amelyet az tőle remél. Amikor Ádám-fáraó úgy rendelkezik, hogy „legyen szabad / A szolga nép”, ezzel valójában saját boldogságának akadályát kívánja elhárítani. Miután megtanulta Évától meghallani a nép jaját, úgy nyilatkozik, hogy „Milljószor érzem a kint, egyszer a kéjt” – így nem marad más választása, mint hogy felszabadítsa a rabszolgákat, „Kikben szintén az az ember lehel”. Ádám ezzel megtette az első lépést a nagy cél felé, amely a történelmi színek egymásutánját egységes, célirányos folyamattá rendezi: ez a cél a közboldogság; az istentől elszakadt ember harmonikus társadalmának létrehozása.

Az egyiptomi szín végén e cél elérése egyszerűnek tűnik előtte: a közboldogság megvalósulásának feltétele a szabadság. A szabadság elfajulása azonban, amely az athéni színben bekövetkezik, arra figyelmezteti, hogy e feltételnek is feltétele van: a testvériség. Az evilági idő inentől kezdve a haladás formáját ölti: a történelmi tapasztalatok egyre differenciáltabbá teszik a haladás modelljét – azzal az ismétlődő tanulsággal járnak, hogy a feltételek rendre újabb feltételeket hívnak elő.

Az álomszínek szerkezetének nagy paradoxonja, hogy a haladás elvét, Ádám küzdelmeinek tulajdonképpeni célképzetét csak Lucifer látja világosan. Ő az, aki tudja, hogy Ádám akkor bízhat a szabadság elvének zavartalan érvényesülésében, ha a testvériség örökös felette. Természetesen nem azért vezeti Ádámot a konstantinápolyi színbe, hogy útját egyengesse a cél felé, hanem azért, hogy bizonyítsa: a testvériség eszméje is elfajul, s így nem alkalmas arra, hogy a szabadság biztosítékául szolgáljon. Hasonló viszony van a konstantinápolyi és a prágai színek között: a testvériség elfajulásáért a tömeg kiskorúsága felelős – mint Lucifer mondja, a szent tanok azért válnak átokká, mert az emberi elme nem bír egzakt fogalmakkal. Ezért kapja Ádám Kepler szerepét – Keplerét, aki abban reménykedik, hogy „Majd jó idő, oh bár itt lenne már”, midőn az igazságot „utczákon fogják [...] beszélni, / De akkor a nép sem lesz kiskorú”. Szabadság, testvériség, nagykorúság egyesülve jelenik meg a párizsi színben; Ádám okkal bízhat abban, hogy az emberiség immár a közboldogság küszöbére ért. Lucifer ezúttal nem szólal meg – hagyja, hogy Ádám ebben az illúzióban ringassa magát, hiszen már készül rá, hogy felidézze a londoni szabadverseny világát, amely majd lerombolja Ádám illúzióját.

S itt térjünk ki arra, hogyan viszonyul Ádám a történelem alakításában betöltött szerepéhez. Ezt a viszonyt a gép metaforája fejezi ki közvetlenül, amely az Úr szavait idézi a drámai költemény kezdetéről („A gép forog, az alkotó pihen”). A konstantinápolyi szín végén, csalódását követően nyilatkozik úgy Ádám, hogy „Mozogjon a világ, a mint akar, / Kerekeit többé nem igazítom”. Kepler Rudolf császár figyelmezteti a következő színben, hogy „Hagyd a világot, jól van az, miként van, / Ne kívánd kontárul javítani”. A londoni szín kudarcáról Ádám úgy

S itt térjünk ki arra, hogyan viszonyul Ádám a történelem alakításában betöltött szerepéhez. Ezt a viszonyt a gép metaforája fejezi ki közvetlenül, amely az Úr szavait idézi a drámai költemény kezdetéről („A gép forog, az alkotó pihen”). A konstantinápolyi szín végén, csalódását követően nyilatkozik úgy Ádám, hogy „Mozogjon a világ, a mint akar, / Kerekeit többé nem igazítom”. Kepler Rudolf császár figyelmezteti a következő színben, hogy „Hagyd a világot, jól van az, miként van, / Ne kívánd kontárul javítani”. A londoni szín kudarcáról Ádám úgy nyilatkozik, hogy „Kilöktem a gépből egy fő csavart, / Mely összetartá, a kegyeletet, / S pótolni elmulasztám más erősbbel”. Még ha megengedjük is, hogy a metafora szerint Ádám csupán technikusa, nem pedig megalkotója a „gép”-nek, azt nem lehet vitatni, hogy az emberi világot olyan gépezetnek tekinti, amely az ő beavatkozásai révén egyszer hibátlanul fog működni; ebben végső soron az isten helyébe lépő ember attitűdje mutatkozik meg.

nyilatkozik, hogy „Kilöktem a gépből egy fő csavart, / Mely összetartá, a kegyeletet, / S pótolni elmulasztám más erősbbe”. Még ha megengedjük is, hogy a metafora szerint Ádám csupán technikus, nem pedig megalkotója a „gép”-nek, azt nem lehet vitatni, hogy az emberi világot olyan gépezetnek tekinti, amely az ő beavatkozásai révén egyszer hibátlanul fog működni; ebben végső soron az isten helyébe lépő ember attitűdje mutatkozik meg. Ádám mindössze azzal nem számol, vajon ez a gépezet is el fog-e járni évmilliókig tengelyén; a földi lét végességének fenyegetése egyre halványabbá válik tudatában. A végső pusztulás még a falanszter-színben szerzett tapasztalatok nyomán sem válik számára bizonyossággá; az űr-színben meggyőzi magát, hogy a tudomány meg fogja menteni a Földet („égek látni már / A megmentett földön mi új tanért / Fogok fellelkesülni”), s ő tovább csatázhat. Az időkorlátok nélkül folytatható küzdelem lehetőségének fenntartása érdekében elhitheti magával, hogy a küzdelemnek nincs a beteljesülés értelmében vett célja – okfejtésében fel sem vetődik a cél nélküli küzdelem sziszifuszi képzetének abszurditása:

„A cél, tudom, még százszor el nem érem.
Mít sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél, megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.”

Ami az eszkimó-szint mint a történelem végkifejletét illeti: Ádámot nem Lucifer érvelése, hanem az idő győzi le – az a körülmény, hogy bármennyire tisztában volt vele, nagy csatázásai közepette nem számolt önmaga és az emberiség létének végességével (ld. Heidegger kifejezését: „Sein zum Tode”, halálhoz viszonyuló lét – élet és halál összetartozása [Heidegger, 1989. 432.]).

A felső és az alsó szint idődimenziójának van egy másik érintkezési pontja is. Amikor a földi lét mulandósága szóba kerül, ezt a lélek halhatatlanságának, a szellem égi eredetének képzete ellensúlyozza. Ezt a lehetőséget a kereszténység apostola, Péter villantja fel először a római szín végén. A haldokló Hippiához szólva mondja:

„gyámolítlak én és a nagy isten,
A szent szeretet örök istene.
Emelkedjél fel hozzá, ím, e vízzel
Lelked kitisztúl menten a salaktól,
S hozzá siet.”

A szellem égi eredéről Ádám Keplerként vall így:

„Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
A melly az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség, más ezen kívül?
A mit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örök-ifjú, erős.”

Ez a meggyőződés a londoni szín végén teljesedik be. Ne feledjük, Ádám itt rövid időre „szellemi szemekkel” láthat, vagyis olyan tapasztalat birtokába jut, amelytől a halandó ember egyébként el van zárva; tanúja lehet annak, ahogy Éva felülemelkedik a minden élő elnyelő sírgödrön:

„Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!
 Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
 A por hull csak belé, e föld szülötte,
 Én glóriával átállépek azt.
 Szerelem, költészet s ifuság
 Nemtője tár utat örök honomba;”

Ádámra olyan elementáris hatást gyakorol a jelenet, hogy a Falanszter-szín végén már egyenesen a földi lét megvetéséről, a lélek „magasb körök”-be való vágyódásáról beszél:

„Miénk
 Ez örülés; mi józanságtokat
 Nem irigyeljük. Hisz, mi a világon
 Nagy és nemes volt, mind ily örülés,
 Melynek higgadt gond korlátot nem ir. –
 Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
 Felénk rebeg, mint édes zöngemény,
 Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
 S megvetjük e földnek hitvány porát,
 Keresve utat a magasb körökbe.”

Az űr-szín keserves bizonyosságul szolgál Ádámnak, hogy halandó emberként nem juthat el ama bizonyos „magasb körök”-be. A Föld szelleme figyelmezteti arra, hogy

„minden felfogás
 És minden érzés, mely benned feszül, csak
 Kisúgárája e csoport anyagnak,
 Mit földednek hívsz.”

Ádám hiába várja az Úrtól, hogy megnyugtató választ adjon a súlyos dilemmára; az Úr, az idődimenziókat szembeállítva, így nyilatkozik végső szózatában:

„Ha látnád, a földön mulékonyan
 Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
 Erény nem volna itt szenvedni többé.
 Ha látnád, a por lelkedet felissza:
 Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,
 Hogy a muló percz élvéről lemondj?”

A mű címéhez ez a bizonytalanság adja meg a kulcsot: Ádám elveszíti az evilági küzdés értelmét, de e veszteség ellensúlyozásául nem kap metafizikai bizonyosságot. A két idődimenzió között csak Éva tud közvetíteni, aki szívével érzi, hogy az új élet megfogamzása nemcsak a (mulandó) Föld jövőjének záloga, de az „örök idő” sugallatát is magában hordozza.

Irodalom

Bécsy, T. (1973). Az ember tragédiája műfajáról. *Irodalomtörténet*, 55(2), 312–337.

Heidegger, M. (1989). *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Gondolat Kiadó.

Madách, I. (2005). *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Szerk. Kerényi, F. Argumentum.

Waldapfel, J. (1965). Madách és Fourier. *Magyar Tudomány*, 10(1), 383–397.

Jegyzet

¹ A tanulmány a Madách-mű szövegét mindenütt a felhasznált irodalom jegyzékében feltüntetett Kerényi-féle, szinoptikus szövegkiadásból idézi.

Absztrakt

Aligha kell bizonyítani, hogy az időnek kulcsszerepe van *Az ember tragédiájában*; elég, ha Ádám harmadik színben tett kijelentésére gondolunk: „Arasznyi lét, mi sietésre int”.¹ Az alábbi elemzés abból indul ki, hogy a *Tragédia* – amint azt Bécsy Tamás egykoron kimutatta – kétszintes dráma, s azt kívánja bemutatni, hogy a két szint idődimenziója más és más, s az idő szerepének ugyanúgy e két dimenzió találkozása a lényege, mint ahogy a cselekménynek a két szint (Bécsy Tamás kifejezésével) „egymásbanlevése”, kölcsönhatása (Bécsy, 1973).

Kulcsszavak: idő, idődimenzió, kétszintes dráma